LECTOR OCULATUS
(DIMITRIE CANTEMIR, „INCREMENTA ET DECREMENTA AULAE OTHMANICAE")

Ioana Costa[*]

Pentru „Istoria creşterilor şi descreşterilor" (*Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*), consecinţa directă a destinului editorial al manuscrisului este hiatusul de aproape trei secole dintre redactare şi prima ediţie critică, hiatus umplut înşelător de un parcurs european memorabil, pe calea transpunerilor în limbi moderne, începând chiar cu prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

În seria editărilor Istoriei Imperiului Otoman, momentul – deopotrivă cel mai însemnat pentru noi şi recent – este traducerea Prof. Dan Sluşanschi, apărută postum la Editura Paideia, ca ediţie *princeps* în sensul deplin al termenului: nu este doar prima tipărire a traducerii făcute de Dan Sluşanschi, este cu adevărat prima traducere în limba română a textului latinesc rămas de la Cantemir, pus în circulaţie de Antioh Cantemir în 1734–1735, prin intermedierea unei variante englezeşti, datorate lui Nicholas Tindal. Textul latinesc însuşi a fost editat critic abia în mileniul nostru, în 2001, de Dan Sluşanschi (Editura Amarcord), după ce apăruse un volum ce conţinea facsimilul manuscrisului Lat. 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, la Editura Roza Vânturilor (1999).

Este emblematică pentru acest text etajarea multiplă, în cele trei cărţi ale istoriei (două de creştere, 246 de pagini în manuscrisul *Harvardiense*, una de descreştere, 284 de pagini, p. 247–530), dublate de Adnotările lui Cantemir însuşi la cele trei cărţi: două serii de *Annotationes* după *Incrementa* (numerotate continuu în manuscrisul menţionat: paginile 1–279) şi o serie după *Decrementa* (numerotate: paginile 1–206). Diferenţa de abordare a materialului conduce firesc la un stil distinct, fără constrângeri de redactare, care oferă generos precizări, anecdote, evaluări, amintiri. Calea de trecere de la palierul „Istoriei" la cel al „Adnotărilor" este parcursă în ambele sensuri de autor, care notează, de pildă, în textul prefeţei (*Praefatio*, cap. III, par. XII, 39–40), o trimitere la secţiunea de adnotări: *supervacaneum arbitramur his uberius explicandis immorari, quod singula suo loco in nostris Annotationibus invenire Lector potuerit*. În egală măsură, o adnotare poate conţine o trimitere la un pasaj din corpul operei, *e.g*. *Ann*. I, cap. I, 8 include în final indicaţia *vide Praefationem*; sau *Ann*. I, cap. II, 12 îşi încheie precizarea cu

[*] Universitatea din Bucureşti / Institutul de Istorie şi Teorie Literară „G. Călinescu" al Academiei Române.

RITL, nr. 1–4, p. 143–148, Bucureşti, 2013

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

o trimitere la prefață în ansamblu: *Reliqua, quae de ipso memorari merentur fusius iam a nobis in Praefationem explicata sunt*; nu lipsesc nici trimiterile încrucişate, ca în *Ann*. I, cap. II, 11 (m): *Quid proprie significet <Sultan> in notis ad Caput I, litera (e) explicavimus*. Adnotările sunt, în întregul lor, ca regulă a compoziției cantemiriene, ataşate câte unui cuvânt din textul propriu-zis, pe care îl explică din diverse perspective, adesea în conglomerate de abordări. Mai mult decât atât: în interiorul unei adnotări pot interveni observații de rang secundar sau terțiar, prin inserarea unor pasaje (de dimensiuni variabile) ataşate câte unui cuvânt. Supraetajarea aceasta are aparența spontaneității, purtând pecetea personalității lui Cantemir şi a experienței lui directe.

Abundentele explicații sunt însoțite, *expressis verbis*, de trimiteri bibliografice, aşa cum vedem încă de la începutul adnotărilor (I, cap. I, 1): *Plura qui expetierit, in unum collecta inveniet in Dictionario Turcico Meninskii*.

În adnotările (*Ann*.) lui Cantemir la prima carte a *Creşterilor* (*Inc*.) – acesta este segmentul ales pentru cercetarea de față – sunt numeroase intervențiile pe care le putem încadra în sfera filologică, mai cu seamă precizări terminologice, indicii etimologice, observații fonetice. Nu arareori adnotarea menită să precizeze şi să delimiteze un termen este augmentată de considerații care ies din domeniul strict lingvistic, rămânând în spațiul generos al filologiei în sens larg, care îşi apropriază disciplinele ce-i sunt necesare pentru o analiză ce tinde să devină exhaustivă, cel puțin ca direcții de cercetare. Rigoarea informației este colorată de o desfăşurare în direcția experienței personale, a considerațiilor personale explicite sau implicite.

Observațiile explicit etimologice sunt adesea extinse în plan comparativ, *e.g*. *Ann*. I, cap. IV, 20 (e): apelativul *Beglérbèg* este explicat *etymologice* „Căpetenia Căpeteniilor" (*Principum Princeps*) şi pus în legătură, într-un demers al comparației morfosintactice, cu *Záhinszah*, „Împăratul Împăraților" (*Imperatorum Imperator*). Explicația este reluată, într-o trimitere încrucişată, la *Ann*. I, cap. IX, 71 (aa).

În mod firesc, sunt bine conturate excursurile din zona anecdoticului, care se constituie în unități distincte: intră în această categorie una dintre cele mai ample digresiuni, avându-l ca protagonist pe Nasruddin Hodzia, care funcționează ca centru al unui triptic de episoade din seria vorbelor de duh rostite în preajma lui Temur Lenk. Acest excurs (*Ann*. c. I, cap. V, 40–42) este generat de o informație istorico-geografică din *Inc*. c. I, cap. V, 45, par. 12 (*Baiezid de huius Principis* (i.e. *Tharinbeg*) *fide dubians* [...] *uxorem et duos filios obsides Prusiam abducit*). Menționarea toponimului *Prusia* îl obligă pe Cantemir să facă o precizare ce ține de raportarea polemică la istoricii creştini, care susțin că bătălia, în urma căreia fusese supus Tharinbeg, se dăduse lângă Eufrat; realitatea locului şi sursele turceşti îl fac să considere plauzibilă plasarea în cu totul altă parte, pe câmpiile Prusiei (adăugând cu ironie groasă: *quae, quam longe a Mesopotamia distet, nemo erit Geographiae peritorum, qui ignoret*). Argumentează dublu, adăugând părerii sale (*huic nostrae sententiae et id accedit argumenti*) o informație din surse turceşti, şi anume că Temur Lenk şi-ar fi aşezat tabăra aproape de Jengiszehir. Aceasta este articulația care deschide tripticul de mici episoade, pentru că acolo ar fi stat Temur Lenk de vorbă trei zile cu Nasruddin Hodzia, Esopul turcilor (*cum Nasruddin Hodzia, Turcarum Aesopo, per tres dies fuisse confabulatum*).

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

Ies din sfera anecdoticului, fără a fi lipsite totuşi de insinuarea unui zâmbet, odată cu exemplificarea observației, pasaje care pornesc de la un nivel lingvistic şi urcă imediat în domeniul cutumelor comportamentale: *e.g. Ann*. I, cap. IV, 29 (u): distincția dintre „fața albă" şi „fața neagră" (*'alba' et 'nigra' facie esse*) este interpretată, firesc şi necesar, în sens figurat, ca „expresii sacramentale de laudă sau ocară" (*phrases sunt Turcis in laude, vel vituperio solennes*), cu pilde de tipul „aşa da" *versus* „aşa nu": domnul îşi poate lăuda sau ocărî robul în aceşti termeni (*'Euge, alba!*' vs *'Facies tua nigra sit!'*), în vreme ce un oştean nu i se poate adresa superiorului său altfel decât prin termeni fără conotații interpretabile, în registrul sensului propriu sau figurat: *Aferìn*, *'Euge!'* („Bravo!") sau *Ei vallah*. Este asimilabilă acestei serii exemplificarea expresiei turceşti „cu ştergarul pus pe grumaz" (*Ann*. I, cap. VIII, 58 (f), *linteolo collo impoasito*), care indică predarea, sau „Aman", „cererea de milă şi îndurare" (*'clementiae et gratiae petitionem'*).

Cantemir aduce frecvent mărturia experienței personale, de pildă într-un excurs la *Inc*. c. I, cap. VII, par. 11, 56, provocat de o precizare geografică (în *Ann*. c. I, cap. VII, 53–54): *binis diebus Constantinopoli abesset*, *id est* fie târgul *Epibatai*, fie *Sylebria (sic)*; această din urmă localizare deschide, prin menționarea unor ruine existente acolo, amintirea statuii găsite de Cantemir: *In hisce ruinis, sub maximo lapidum acervo invenimus sculptam in lapide porphyrio quadrato cubiti mensura effigiem mulieris*. Monumentul îl păstra în palatul său din suburbiile Constantinopolei, la Bosfor (*servabamus illud monumentum in palatio nostro, in suburbiis Constantinopoleos ad Bosphorum amoenissimo loco aedificato*), pe care şi-l aminteşte cu nostalgie, ştiind că a ajuns, după plecarea lui (*post discessum nostrum*) în stăpânirea fiicei Sultanului Ahmed.

Într-un mod mai puțin explicit, contactul direct al lui Cantemir cu realitățile lumii pe care o descrie se dezvăluie şi în povestea ceştii de „Caffe" oferite de monahii turci, *Ann*. I, cap. IV, 26 (p), probabil tot parte a amintirilor autorului. Practicând umilința şi sărăcia, dervişii, maeştri la cântatul din fluierul făcut din trestie indiană („numită Nei, ceea ce înseamnă κάλαμος, cel mai dulce dintre toate instrumentele muzicale"), ospețesc pe oricine ajunge în hanurile lor cu o ceaşcă de „Caffe" (*illico potum „Caffe" porrigunt*), îi şterg de colb încălțările şi îi urează la plecare *Optime per Deum!*

Observațiile lexicologice şi lingvistice în general fac parte din osatura adnotărilor; ele pot fi interpretate ca mărturii indirecte ale experienței personale a lui Cantemir, fiind urmarea contaculului intelectual cu mediul căruia îi dedică monografia. Aşa, de pildă, incertitudinea privitoare la Principele Isfindiarbeg (*Ann*. c. I, cap. VI, 49 (i), notă la *Inc*. c. I, cap. VI, par. 16, 46) se naşte din absența, în limbile turcă, persană ori arabă, a unei perechi de consoane la inițiala cuvântului: *nunquam enim illi populi duas consonantes in initio vocis componere solent, nisi in illis vocabulis, quae ex alienis linguis sunt mutuati, ut Istambol, „Constantinopolis", isfinach, „spinacea" etc. {{aut nomina propria, sive substantiva non sunt}}*. Seria erorilor de acest tip cuprinde numele care par „stricate" (*corrupta videntur*) din *Ann*. c. I, cap. V, 45 (bb): „Calepin, Cyricelebes şi Cebelin" (sub influența, propune Cantemir, numelui turcesc *Czelebi, „nobilis"*, anexat în mod uzual la numele Principilor, la

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

care se adaugă o deteriorare secundară, la „Cyricelebes”, pentru care, crede el, este responsabilă forma grecească vulgară Κυρίτζι, diminutivul de la Κύριος, conducând la apariția unui hibrid multilingv). Numele ținutului Hamida, discutat în *Ann*. c. I, cap. IV, 30 (y), aduce în discuție obiceiul turcilor de a denumi posesiunile după posesor, ca în *Las vilaieti*, după numele principelui Serviei, Las – Lazăr, nu Vladislav, cum crede Meninskii (*Pace Meninskii*, adaugă Cantemir). Toponimele apar frecvent în adnotările care corectează ori explicitează alte surse: numele Istambulului (*Ann*. c. I, cap. V, 37 (m): *Istambol videtur corruptum esse vel ex ipso urbis Constantinopoleos nomine, vel e vulgari phrasi εἰς τὴν πόλιν*); ori povestea Dumbrăvii Roşii, cu ostatecii poloni înjugați la plug (*Ann*. c. I, cap. V, 34: *quae et nunc ideo Polonis Bucowina {{incolis autem Dumbrava Roszie, „Querceta Rubra”, eo quod Polonico sanguine fuerint plantata et irrigata}} dicuntur*). Această din urmă adnotare conține o deschidere înspre „Descrierea Moldovei”, unde intenționa să vorbească mai pe larg despre acest subiect (*quae uberius explicabimus, si Deus otium concesserit, in Libro de Moldavia veteri et nova*).

Exemplară este una dintre primele adnotări – I, cap. I, 1–2 (a–b) –, referitoare la forma corectă din punct de vedere fonetic a etnonimelor/eponimelor *othman* şi *aliothman*. Precizările sunt cu atât mai necesare cu cât prefața monografiei nu era însoțită de adnotări: or, tocmai acolo este discutat pe larg etnonimul, în cap. II (*De gente et nominum Turcarum*), cu distincția *turca* vs *othman*, păstrând primul termen numai pentru denumirea limbii: *„Tiurkidze” rusticitatem morumque barbariem innuat*, în schimb [*othman*] *civilitatem et elegantiam morum denotat*. Cantemir se raportează critic la istoriografii creştini (indicați chiar prin termenul grecesc, *ἱστοριόγραφοι*), care în mod eronat ar fi susținut că etnonimul fusese ales chiar de primul Împărat, Othman (*nomen... inditum perverse vulgo...*); desfăşurarea capitolului al doilea al Prefeței fusese îndeajuns de clară pentru a justifica termenul *perverse*. Adnotarea de aici aduce precizări de natură fonetică şi grafică, într-o abordare filologică pură, ce pune alături termenii turcesc, grecesc şi latinesc ai seriei: pornind de la numele împăratului, *Othman*, s-a extins uzul unei adăugiri silabice (*i.e*.: *Othoman*), al înlăturării aspirației (*i.e*.: *Otoman*) şi al dublării dentalei (*Ottomanum*, explicit în textul lui Cantemir). Acestei succesiuni de erodări a termenului corect îi opune perechea *Ὀθμᾶν*, în greacă, şi *Othman*, corespondentul latinesc. Adaugă o analiză fonologică dedicată aspiratei dentale: litera, numită în turceşte „s al arabilor” (*s Arabum*; turc.: *Tsei Arebi*) este corespondentul literei greceşti theta, care notează un fonem (*litera* [*sic*], în terminologia lui Cantemir) interdental, descris cu acuratețe aici, dincolo de reținerea cu care introduce calificativul însuşi „interdental”: *... qui character cum accurate τῷ θ Graecorum respondeat, literae, ut ita dicam, „interdentali” lingua dentibus intercepta tenue et obtusum „s” protrudente*. Manuscrisul cantemirian (*vide* ediția facsimil din 1999) atestă aici două erori de grafie greacă, înregistrate de ediția critică din 2001: dubla accentuare a termenului *Ὀθμᾶν*, id est: [*Ὄθμᾶν*, şi o surprinzătoare prezență a dentalei surde în locul celei aspirate: *q pro d correctum*, nota editorului Sluşanschi. Sursa acestei erori poate fi fonologică (pronunția interdentală, spirantă, a ceea ce fusese în Antichitate dentala sonoră redată prin

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

litera *delta*), fonetică (o confuzie în interiorul categoriei dentalelor) sau, mai degrabă, o simplă alunecare grafică, provocată de similitudinea literelor *delta* şi *theta*.

Partea a doua a notei ţinteşte către termenul pereche, *Aliothman*: „fiii lui Othman", în sens larg, „urmaşii lui Othman" (*posteri Othman*); eponimul este explicat ca *„nationes" aut „ordae" Aliotmanae* („'seminţii' sau 'urdii' Aliothmane", în traducerea Sluşanschi) şi aşezat în poziţia de maximă autoritate a titlului acestei lucrări la care veghease atât de îndelung: *nostras lucubrationes „Aliothmanicam historiam" inscribere consultum duximus*.

Un pasaj – a cărui întindere este adecvată importanţei subiectului – este dedicat toponimelor sacre Mecca, Medina şi Hierosolyma în *Ann*, c. I, cap. IX, 80-82 (I), cu digresiuni care lămuresc originea caracterului sacru, precum şi obiceiurile contemporane de menţinere a sacralităţii rigide, exclusiviste. Aici apar descrise, într-o înşiruire logică, dar nu mai puţin abundentă, piatra pătrată strămutată de Muhammed din raiul ceresc (*a caelesti Paradiso lapidem quadrangularem subnigrum huc transportasse*), iertarea păcatelor pentru cei ce ajung la Mecca (*Meccam visitanti omnia vel gravissima peccata a Deo remitti firmiter credunt*), dintele lui Muhammed, salvat de Arhanghelul Gabriel (*Archangelum Gabrielem* [...] *eo tempore, quando hostilis clava, os Prophetae percutiens, dentem anteriorem loco suo extruserit, statim itaque eum, ne in terra decideret, e caelo descendisse, dentemque in casu exceptum Prophetae equidem, non tamen pristino loco reddidisse*) şi păstrat de sultani între cele mai de preţ comori ale lor, piatra pătrată de trei coţi care atârnă în aer aşa cum fusese lăsată de Profet. Încheie seria digresiunilor legate de aceste toponime sacre povestea unui sol belgian (*Belgicus legatus*) care primise de la Sultan îngăduinţa nemaipomenită de a intra în templul din Hierosolyma, dar care a renunţat la favor aflând că mai-marele templului va respecta întru totul porunca, permiţându-i intrarea, refuzându-i ieşirea (*si itaque placeat legato, posse eum quidem ingredi, inde vero nunquam redire*).

O altă notă cu precizări fonetice şi grafice referitoare la un toponim este *Ann*. I, cap. I, 3 (f): *Churzèm* este numele care indică Marea Caspică sau Hyrcanică, precum şi ţinuturile învecinate. Cantemir înregistrează şi varianta Chuzrem, cu metateza consonantică pentru care găseşte o explicaţie grafică: asemănarea literelor arăbeşti *ry* şi *ze*, lipsite de semne diacritice (*ex similitudine duorum Arabicorum characterum [...] signis diacriticis destitutorum*), care sunt frecvent omise în scrierile turcilor mai învăţaţi (*Turcae doctiores*).

Pe lângă explicaţiile generate de toponime, apar şi câteva proverbe, prilejuite de credinţa în legea sorţii, căreia nimic nu i se poate pune împotrivă, *Ann*. I, cap. IV, 30 (z): „Ce-i scris în frunte trebuie neapărat să se întâmple" (*Quod in capite scriptum est, necessario evenire debet*), „Sângele care trebuie să curgă nu stă în vine", adică, „ce-a hotărât Dumnezeu dinainte trebuie neapărat să se facă la vremea sa" (*Sanguis, qui effluere debet, in arteria (sic) non stat, id est, „quae Deus praedefinivit,*

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

suo tempore fieri necesse est"); „Pronia (Divină) nimiceşte orice socoteală şi țintă omenească" (*Providentia (Divina) omnem humanam rationem et propositum destruit*).

Adnotările conțin şi observații care țin de domeniul transmiterii manuscriselor şi, în general, de metodele care fundamentează critica de text. Unor codice deteriorate (*depravatos codices*), spune Cantemir, li se datorează informații false referitoare la numele fiilor lui Baiazid, *Ann*. c. I, cap. V, 43–44 (aa – argumentul prin care se restabileşte adevărul ține de logică şi de bun-simț istoric, de vreme ce „Cititorul cel cu ochi atent" (*Lector oculatus*, *Ann*. c. I, cap. V, 45; numit – chiar la începutul adnotărilor – şi „Binevoitorul Cititor", *Lector Benevolus*, *Ann*. c. I, cap. I, 1) poate înțelege singur (*facile animadvertet*), chiar fără demonstrația autorului (*sine nostra demonstratione*).

Annotationes sunt, dincolo de armătura de informații previzibilă într-o operă de amploarea celei de față, jumătatea fermecătoare a „Istoriei creşterilor şi descreşterilor", spațiul în care spiritul multiform al lui Cantemir se desfăşoară liber, alunecând pe panta asociațiilor de idei, fără constrângeri, dar şi fără monotonie, într-o efervescență de informații şi interpretări care ni-l aduce foarte aproape pe autorul de acum trei sute de ani.

BIBLIOGRAFIE

Cantemir, Dimitrie, 1999: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres/ The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original Latin text of the final version revised by the author/ Creşterile şi Descreşterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului Lat–124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., introducere Virgil Cândea, Bucureşti, [Editura] Roza Vânturilor, 1999.

Cantemir, Dimitrie, 2001: *Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, ediție critică Dan Sluşanschi, prefață Virgil Cândea, Timişoara, Editura Amarcord, 2001.

Cantemir, Dimitrie, 2012: *Istoria creşterilor şi a descreşterilor Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului adusă până în vremurile noastre, în trei cărți*, versiune românească şi indice: Dan Sluşanschi, prefață: Virgil Cândea, [Bucureşti], [Editura] Paideia, [2012], ©2008 Dan Sluşanschi, ©2010 Editura Paideia.

ABSTRACT

Dimitrie Cantemir's *Incrementa et decrementa Aulae Othmanicae* is a multiple level construction, as the explicit duplex of *Incrementa* (two books, 246 pages in *Harvardiense* manuscript) and *Decrementa* (one book, 284 pages, pp. 247–530 in the same manuscript) is mirrored by a remarkable apparatus: two series of *Annotationes* following *Incrementa* (bearing continuous numbers, from page 1 to 279) and one series, after *Decrementa* (numbered from page 1 to 206). The passage from *Historia* to *Annotationes* is done in both directions, as the author announces in the text some observations in annotations that are, as a rule, attached to distinct word in the text, which is minutely described, from different angles. *Annotationes* are a real thesaurus of data from various domains, of variable lengths, reflecting the interests and information of their author and, nevertheless, the way Cantemir valued the thirst of the reader, perceived as *lector oculatus*, defined by a never-ceasing *curiositas*.

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)

Keywords: Dimitrie Cantemir, translation, author, adnotations, philology.

BDD-A6966 © 2013 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-13 07:50:55 UTC)